ДРАГАНА МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ (Београд)

УНИВЕРЗАЛНОСТ БИНАРНИХ ОПОЗИЦИЈА У ЈЕЗИКУ МАТИЈЕ БЕЋКОВИЋА (НА ПРИМЕРУ ПЕСМЕ *ДОЊИ КРАЈ*)

1. „Антитетичка фигурација је", како каже Милош Ковачевић[1], „основни конструктивни принцип Бећковићеве поезије"; ако је ова форма и „стара", зато су 'семантичка пуњења' задатих фигуративних форми оно у чему се огледа вриједност једног пјесника у доприносу фигуративном изразу". Размишљања у овом раду треба да покажу да је квалитет ових антитетичких фигура у језику Матије Бећковића заправо у универзалности семантичких бинарних опозиција. Песма *Доњи крај* потврђује савршено развијену топику „горњег" и „доњег" створену кроз хиљадугодишње стапање словенског бића с хришћанском културом, кроз изграђивање културних стереотипа.

2. Песма *Доњи крај* почиње стиховима:

Никад не биг живио у доњи крај,
нит знам како људи доље живе.

Бинарни лексички пар *горњи – доњи* само се на површинском плану може сматрати опозицијом просторног значења. Према Речнику Српске академије наука (РСАНУ) *горњи* је – „који је на већој висини или највиши у поређењу с нечим другим исте врсте" (1. а); *доњи* – „који је доле, испод нечег другог, на мањој висини, нижи или најнижи" (1. а). У овом основном значењу *горњи – доњи* је пар координираних антонима, који као и други парови просторних односа, на пример *напред – назад*, *изнад – испод* и сл., има функцију у конструктивној организацији текста (просторни план). Овај придевски пар у савременом језику и на плану секундарних значења ступа

[1] Уп. *Поетика Матије Бећковића* (зборник радова), Подгорица (Октоих) – Никшић (Филозофски факултет), 1995, 108. – Захваљујем свим колегама који су ми на самом скупу скренули пажњу на овај тада тек објављен зборник. Резултати изучавања језика Матије Бећковића изнети у овом зборнику нису у супротности с нашим размишљањима, шта више комплементарни су.

у антонимски однос, уп. *горњи* – „који се сматра важнијим, значајнијим" (РСАНУ знач. 6.а) и *доњи* – „који се сматра мање важним, мање значајним" (РСАНУ знач. 5), као конструктор друштвене хијерархије.

У поезији Матије Бећковића опозиција *горњи – доњи* само уоквирује простор у којем је примарна морална, и само имплицитно, друштвена хијерархија[2]. У нашој анализи показује се да и остале бинарне опозиције у песми *Доњи крај* имају моралну интерпретацију задату оквирним опозицијским паром.

3. Семиотичари школе из Тартуа и Москве, Ј. Лотман, Б. Успенски, В. Иванов, В. Топоров и други, сматрају опозицију *горе – доле* једном од најважнијих универзалних опозиција карактеристичних подједнако и за језик и за мит. Ова опозиција је у човековој свести везана за мит о стварању света, према којем је макрокосмос вољом/деловањем демијурга подељен на два нивоа – горњи и доњи. Према Иванову и Топорову, бог громовник побеђује свог противника и дели простор тако што за себе задржава горњи, а противнику оставља доњи; горњи простор ће постати „небо", а доњи – „земља" (или пакао). У библијском миту о стварању света, како на то указује Мирјана Детелић[3], Бог тек „кад раздвоји небо и земљу, артикулише простор". Овај модел схватања света наследили су хришћани из јеврејске традиције и изградили стереотип о „небу" и „земљи" као просторима одељеним, при чему је небо „најудаљенији простор" у односу на земљу с које се посматра. Ова представа о „највећој удаљености" двају простора омогућује семантичку интерпретацију опозиције *небо – земља* не само као *горе – доле* већ и као *далеко – близу*. Уп. у Вуковим пословицама: *Као од неба до земље* (каже се за што далеко или различно); уп. такође *разликовати се као небо и земља* – „бити сасвим, потпуно различит" и сл[4].

Да је простор организован код Бећковића као *горњи – доњи* у корелацији с просторима „неба" и „земље", уп. у стиховима:

[доњи] Ближи су земљи,
а ми [горњи] небесима!

4. Познато је да у космогонијским митовима небески и земаљски простор, иако одвојени, имају „тачке додира", као што су „небеске лестве", „планина света" и сл.; такође, у есхатолошком миту о настанку будућег раја, ова два простора ће постати један. Међутим, како то показује фразеолошка грађа, у свести говорника српског језика, „небо" и „земља" су редовно одвојени, чак кад се у изразима „небо" и „земља" узимају заједно, нпр. *заклети се небом и земљом* – „заклети се свим могућим",

[2] У белешци уз збирку *Рече ми један чоек* (Београд, 1970, 163) Матија Бећковић каже: „У Ровцима нема социјалне, већ моралне хијерархије".

[3] *Митски простор и етика*. Београд, 1992, 22.

[4] Више о томе како мислимо простор (појмови *близу* и *далеко*) у мом раду *Српска фразеологија: језички оквир за митски садржај*, III међународни интернационални симпозијум „Мит", Нови Сад, 1994 (у штампи).

преврнути небо и земљу – „учинити све што је у човековој моћи" и сл. Значење целине у овим изразима не мотивишу никакве представе о „спојеним просторима" из првобитне фазе настанка света (јер је тада постојао само „хаос"), нити претпостављене „тачке додира" ових простора – реч је о непостојању надређеног појма – хиперонима који би означио, како се каже у Рјечнику библијске теологије[5], „ону полукуглу која обавија земљу и заједно с њом сачињава свемир", па се, у недостатку такве речи, у библијским текстовима тај појам означава синтагмом „небо и земља".

Код Бећковића горњи и доњи простор су занимљиво у истом међуодносу:

Неко вели: свеједно доњи или горњи,
а није но све двоје,
свеједно што је једно,
исто је, а опет није.

5. У почетним Бећковићевим стиховима „Никад не биг живио у доњи крај" *горњи* експлицитно изражава *презрив став* према доњима. Размотримо да ли опозиција *горњи – доњи* може имати моралну интерпретацију *добри – зли* или ова захтева извесну модификацију.

У литератури се апстрактно значење опозиције *добро – зло* објашњава развојем из конкретног *горе – доле* – тек кад се успоставила опозиција између садржаја божанског појма (господара горњег простора) и његовог противника (којем је припао доњи простор). Оно што је представљало садржај божанског постало је „добро, исправно", а оно што му се супротстављало – „зло, неправедно"[6]. За нас је овде важно да се појму „добро" не супротставља обавезно појам „зло", већ и „рђаво", и да постоји разлика између моралних опозиција *добар – зао* и *добар – рђав*.

Фридрих Ниче има занимљиво тумачење настанка ових моралних опозиција. Према њему, појам „рђаво" настао је из перспективе „господара", оних са врха друштвене лествице, а појам „зло" из перспективе оних са дна. Људи моћни, богати, срећни итд., у неку руку „горњи", створили су противнике или равне себи које поштују, или „ниже" од себе, које презиру; док себе сматрају „добрима", за друге је резервисан појам „рђави". Ти исти „моћници" у очима обесправљених, слабих јесу „зли"[7].

6. У нашем читању песме *Доњи крај* опозиција *добри – рђави* може се извести из извесне друштвене хијерархизације; иако не можемо говорити о правој подели на богате (моћне) – сиромашне (слабе) и сл. (уп. карактеристичну песму *Фали ми се нешто* из исте збирке), горњи су на неки начин *господари* над доњим (које презиру). Стихови који ово значење потврђују, уводе и нову универзалну опозицију *светло – мрак*.

---

[5] Xavier Léon-Dufour. *Rječnik biblijske teologije*. Zagreb, 1980.
[6] Уп. Olga M. Frejdenberg. *Mit i antička književnost*. Beograd, 1987, 144 и д.
[7] *Генеалогија морала*. Београд, 1993, 253 и д.

Уп. Све им [доњима] стиже преко горњега,
и вода и сунце!

Тачно је да све воде „долазе одозго", и кише и потоци (уп. *горњи* – „онај који је ближе извору", нпр. *горњи ток*), и да сунчева светлост тече из „горњег простора"; али становници горњег простора могу над овим природним благодатима, и не својом заслугом, постати „господари" или се бар представљати тако:

Око нашега [врха] сунце обилази,
због њега [они доле] немају дана ни два сата,
држимо иг вазда у залатку.

Тако горњи постају господари „светла", а доњи остају у „мраку", а тиме се реализује бинарна опозиција у којој позитивно маркирани члан „светло" припада топици *горе* (небо), а негативни „мрак" – *доле* (земља). Наслеђена из јеврејске традиције, ова опозиција се у хришћанству интерпретира као стални сукоб између два принципа – борба између горњег и доњег, светла против мрака, при чему је светло сам Христ, а ђаво, његов противник је мрак[8].

7. Како се „горњи" само условно могу сматрати господарима, а „доњи" им нису потчињени, занимљиво је утврдити чиме је мотивисана супериорност „горњих".

Према Јурију Лотману, понашање у друштву зависи и од типа културе које заједници намеће ограничења: ако је изразито хијерархијско друштво, односи се регулишу нормом „страх"; у случају кад није изразита друштвена подела, као у заједници коју овде посматрамо, односи се регулишу моралном нормом (Лотман је означава као „срам")[9]. Раслојеност на „горње" и „доње" може се представити као опозиција *ми* – *они*, где су „они" само лошији део „нас"; разлике у понашању могу бити условљене разликама у менталитету, карактеру и сл. Уп. „лијепо је бити из горњег", припадати „горњима" је част, а бити међу „доњима" је „лакше"; доспети међу горње може се по заслузи, као што се из горњих може пасти међу доње (негативном селекцијом):

Најбољи су им горе,
најгори су нам доље.

Групација „горњих" је малобројна, знатно је више „доњих". Горњи су имплицитно вреднији, доњи су нерадни, отимачи туђег, дакле нечасни.

Ми радимо – њима се одазива.
Све отеше и присебише,
окућише се на нашој несрећи!

---

[8] C.G.Jung. *Psihologija i alkemija*. Zagreb, 1974, 30.

[9] Уп. *Semiotika pojmova „strah" i „sram" u mehanizmu kulture*. Škola iz Tartua. III program, Beograd, 1979, III, br.42, 394–397.

Занимљиво је да ово супротстављање између горњих (радних) и доњих (нерадних, и што је важније – нечасних), препознајемо као опозицију између активних и пасивних код Ничеа у *Генеалогији морала*. За Ничеа, они који су племенитог рода, богати, моћни, они су и лепи, срећни, „а исто тако су они, као потпуни, снагом набијени, па према томе нужно активни људи", док су они са дна лествице – пасивни.

8. Опозиција *горњи – доњи* има моралну интерпретацију добри – рђави када се, с хумором и карикирано, супротстављају, с једне стране, „патриоте", „чувари традиције и јуначких националних митова", „хвалисавци" (памећу, чашћу, непостојећим заслугама), и с друге стране – слој незаинтересова-них, равнодушних, глупљих и непоштенијих. Уп.:

Кад сам чуо да Триглав није у Црну Гору,
три дана сам преплако, Острога ми,
ничим се нијесам имо уђешити!
<...>
А доњокрајци ти зато не маре,
таман колико риба за јабуку!
То иг брине колико вучја босотиња!

Није ли овај хвалисави део народа што пати од „вишка памети и части" (уп. песму *Лако је другијема* из збирке *Рече ми један чоек*), ипак онај бољи део патријархалне племенске заједнице чији опстанак угрожавају однарођени, нетипични саплеменици, који заслужују квалификацију „рђави"?

9. Презрив однос горњих према доњим посебно прелази у гнушање пред нечасним делима, моралном исквареношћу која се у српском језику означава лексемом *смрад*. Овде Бећковић користи опозицију *мирише – смрди*, и пријатан мирис људске душе супротставља „смраду људском" којем се онај бољи део народа уклања, уп.:

Кад пролазим – прођем иг жмурећи,
и не пролазим но идем около,
а кад морам уватим се за нос.

Заудара или „одише смрадом оно што се распада, трули, квари", као што заудара и „покварено, неморално" (дело) (Речник Матице српске, знач. 1. и 5). Универзалност ове опозиције је у њеном заснивању на хришћанском културном стереотипу, по којем се оплемењена душа после обреда крштења издиже из стадија аниме и доспева у пнеуматско стање (узвишеног духа) када одаје пријатан мирис – обележје моралног уздигнућа. Уп. код Његоша где у складу с овим стереотипом смрди некрст: Саставше се у твоје зидове / окрепише крвљу и водицом / те отада не смрдиш некршћу (Горски вијенац, 1217–1219), као што смрде и нечасна дела, уп.: Коме закон лежи у топузу, / трагови му смрде нечовјеством (ГВ 1155–1156). Исто ће и Ниче затворити нос пред (новом) Европом неког, по њему, „болешљивог, уморног, преживелог" народа. Њега гуше

„неуспели људи", „подрумске животиње", „задах утробе неке неуспеле душе"[10].

10. И код Матије Бећковића смрад људски је настао тек с новијим временом, како експлицитно каже у песми *Бишће и небишће*:

шта је тада могло да смрди,
у они сретњи вакат.

Тај „сретњи вакат" идентификујемо по низу формула с наизглед алогичном структуром у овој песми као illud tempus, доба првобитног раја[11], када су људи били бољи („када је све мање смрдело") и мртви постајали свеци јер су то својим врлинама за живота заслужили, уп.:

кад у гробу свак бијаше цио,
а сад живи – па шире смрад љуцки.

Овај лошији део народа, „доњи", код Бећковића заслужује и нижи простор од доњег, уколико „и они имају што доње"; шта је „доње" од доњег – на конкретном просторном плану то је пећина, јама, гроб, *онај свет* који се замишља на различитим местима, али „увек у мраку, суморан и страшан"[12], и свакако смрадан; на моралном плану, то је (Ничеов) „подрумски" простор, такође пун смрада.

11. Бећковићеве опозиције у песми *Доњи крај* овим се не исцрпљују: у топику висине (горе) уз небо, светло, добро, честито, праведно (мирисно), долази и *живот* као опозиција *смрти*. За „горње" једино има смисла боравак у „горњем" простору и његово напуштање, макар и за кратко, равно је страдању и смрти, уп.:

А кад би ме оћеро, не доље,
него стопу с овога упрета,
куњо би исто ко пресађен цвијет,
и пануо ко чела на плочу!

Овде срећемо и универзалну симболику ватре и кућног огњишта чије гашење у традиционалној култури значи несрећу, проклетство, истребљење породице.

12. „Горњи", бољи део Бећковићевог народа подноси несрећу и страдање, које има размере националне катастрофе, као „једини народ који јечи" – изградио је национални мит и с величином жртве ускладио свој неусахли плач за националним поразом, што му у пролазном омогућује вечно трајање. Бећковић не супротставља само јечање песми (уп. код Његоша: Плакање је пјесма са сузама [ГВ, 780]), већ и ћутању, правој форми за човекову трагику. Уп.:

---

[10] Нав. дело, 256.

[11] В. у мом раду *Нека питања алогичних српскохрватских фразеолошких модела*. – Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 1991, 20/2, 281–292.

[12] В. Чајкановић. *Мит и религија у Срба*, 80.

да не јечим морао биг шућет,
а не можеш вазда ни шућети,
е би тако чоек млого реко!

13. Универзалност бинарних опозиција чини језик Матије Бећковића „истинитим", јер је ауторов поглед и колективно мишљење света. Наслеђене из митског језика и мишљења, ове архетипске опозиције добиле су етичку димензију у време формирања религијске свести и постале универзалне културне опозиције које у српском језику имају стабилну језичку форму. Формулативност израза ове врсте, карактеристична за епику и патријархално, традиционално друштво, сврстава Матију Бећковића међу његове најбоље епске песнике данас. Сличним методолошким приступом другим формулативним изразима у поезији Матије Бећковића, попунили бисмо слику друштвено-културних норми на којима се њихово функционисање заснива.

Драгана МРШЕВИЧ-РАДОВИЧ

УНИВЕРСАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ДВУСТОРОННИХ ОППОЗИЦИЙ В ЯЗЫКЕ МАТИИ БЕЧКОВИЧА (НА МАТЕРИАЛЕ СТИХОТВОРЕНИЯ *ДОЊИ КРАЈ*)

Резюме

Значению антитетических фигур в языке Матии Бечковича способствует универсальный характер оппозиций, отражающих поэтическое или коллективное мировоззрение. Унаследованные от мифического языка и мышления, эти оппозиции–архетипы получили этическое измерение в эпоху формирования религиозного сознания и стали универсальными культурными оппозициями, подтверждающимися в устойчивой языковой форме и в сербском языке.